Book-Post

To,

64

If not delivered
please return to :

EDITOR,
THE VEDIC PATH,
P.O. Gurukul Kangri,
(U.P.) 249404.

विषय - व्याकरण
पेज = 5
= 32×13×0.1 c.m.

श्रित: इत्यादि १ तृतीयातत्कृतार्थेनगुण
वचनेन तृतीयांतं तृतीयांतार्थे ...
... ...

नोट अच् सामवत्कृतत्कं विद्युपरं
धिमलायं सर: घांतरू

64

ष्ठितः इत्यादि १ तृतीया तत्कृतेनार्थेन गुणवचनेन तृतीयांतं तृतीयांतार्थकृ
तगुणवचनेनार्थेन च सह प्राग्वत् शंकुलया खंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थः
धान्यार्थः तत्कृतेति किं अक्ष्णा काणः कर्तृकरणे कृता बहुलं कर्तरि करणे
च तृतीयांतं कृदंतेन बहुलं प्राग्वत् हरिणा त्रातः नखैर्भिन्नः कृद्ग्रहणे गतिकारकपू
र्वस्यापि ग्रहणं नखनिर्भिन्नः चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः चतुर्थ्यंता
र्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यंतं प्राग्वत् यूपाय दारु यूपदारु तदर्थे
न प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः तेनेह न रंधनाय स्थाली अर्थेन नित्यसमासो वि
शेष्यलिंगता चेति वक्तव्यं द्विजायायं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थं पयः
भूतबलिः गोहितं गोसुखं गोरक्षितं पंचमी भयेन चौराद्भयं चौरभयं स्तोकांतिक
दूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन पंचम्याः स्तोकादिभ्यः अलुक् उत्तरपदे स्तोकान्मुक्तः अंति
अल्पान्मुक्तः १

कादागतः अल्पान्मुक्तः स्तोकादागतः दूरादागतः कृच्छ्रान्मुक्तः अंतिकादागतः ग्रामे वने रतः पुरु
षः राज्ञः पुरुषः पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे अ॰ पूर्वादीनि सहैकदेशिना
समस्यंते ऐकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठीसमासापवादः पूर्वं कायस्य पूर्वकायः
अपरकायः एकदेशिना किं पूर्वं नाभेः कायस्य एकाधिकरणे किं पूर्वं छात्राणां अर्द्धं न
पुंसकं समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्राग्वत् अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली स
प्तमी शौण्डैः सप्तम्यंतं शौण्डादिभिः प्राग्वत् अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः द्वितीयातृती
येत्यादि योगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तीनां प्रयोगवशात्समासो ज्ञेयः दिक्सं
ख्ये संज्ञायां संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रं पूर्वेषुकामशमी सप्तर्षयः नेह उत्तरा वृ
क्षाः पंच ब्राह्मणाः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः २
समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत् पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वशाला इति समासे जाते २५

3

णः । नञ् सुपा सह समस्यते । नलोपो नञः । नञो नस्य लोपः उत्तरपदे । अब्राह्मणः । तस्मा
न्नुडचि । लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुट् । अनश्वः । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सु
पेति समासः । कुगतिप्रादयः । एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । ऊर्यादिच्विडाचश्च
प श्च । ऊर्यादयश्च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपा
टाकृत्य सुपुरुषः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रान्तो मालामिति विग्रहे एकविभक्तिचापूर्वनिपाते वि
ग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य उप
सर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः । अतिमालः । अवाद
यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्यादयो ग्लानाद्य
र्थे चतुर्थ्या । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्या । निःक्रान्तः २६

सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः दिक्ष्वेव परादसंज्ञायां ञः अस्माज्जवाद्यपर्यञः स्यादसं
ज्ञायां तद्धितेष्वेवायमादिः त्रि तिलितिविच तद्धिते अत्राद्यमादेवोद्धृतिः स्यात् यस्येतिच पौर्वशा
लः पंचगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनं
गोरतद्धितलुकि गोंतात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासांतो न तु तद्धितलुकि पंचगवधनः तत्पु
रुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः संख्यापूर्वो द्विगुः तद्धितार्थेत्यत्रोक्तस्त्रिविधः संख्या
पूर्वो द्विगुसंज्ञः स्यात् द्विगुरेकवचनं द्विगुर्थः समाहार एकवत्स्यात् स नपुंसकं समाहा
रे द्विगुर्द्वन्द्वः नपुंसकं स्यात् पंचानां गवां समाहारः पंचगवं विशेषणं विशेष्येण बहुलं
भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन बहुलं प्राग्वत् नीलमुत्पलं नीलोत्पलं बहुलग्रहणात्
क्वचिन्नित्यं कृष्णसर्पः क्वचिन्न रामो जामदग्न्यः उपमानानि सामान्यवचनैः घनश्या
६ मः शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः देवब्राह्मण

5

जः आम्रहत्तः समानाधिकरणे जातीययोः महाराजः प्रकारवचने जातीयरे महा
प्रकारो महाजातीयः सुत्नः संख्यायाम बहुव्रीहौ सशीत्योः आत्स्यात द्व्यादश अष्टाद
शः परवल्लिंगं द्वंद्व तत्पुरुषयोः कुक्कुटमयूर्यौ इमे मयूरी कुक्कुटाविमौ अर्धपिप्पली
का: द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु न पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरो
डाशः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः अलंकुमार्यै अलंकुमारिः अतएव ज्ञा
तापकात्तमासः निष्कौशाम्बिः अर्धर्चाः ३ मिव अर्धर्चादयः ३ सि क्लीबे च स्युः अर्ध
र्चः अर्धर्चं एवं ध्वजतीर्थ शरीर मण्डप यूप देह अंकुश कलश पात्रसूत्रादयः सामान्ये
नपुंसकं मृदुपचति प्रातः कमनीयत्वं इतितत्पुरुषः शेषोबहुव्रीहिः अधिकारो
यं प्राग्द्वन्द्वात् अनेकमन्यपदार्थे अनेकं प्रथमांतमन्यपदस्यार्थे वर्त्तमानं वा सम ३२
स्यते स समानाधिकरणे बहुव्रीहौ सप्तमीविशेषणे च बहुव्रीहौ दर्वैस्यात् हलदंता

कोशं व्याः तिः कौशाम्बिः तत्रोपपदं सप्तमीस्थं सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन
स्थितं यत्कुंभादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् उपपदमतिङ् उपपदं सुबन्तेन नित्यं
समस्यते अतिङ् तत्पुरुषः कुंभं करोतीति कुंभकारः अतिङ् किं माभवान् भूत् माङि
लुङीति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासव
चनं प्राक्सुबुत्पत्तेः व्याघ्री अश्वक्रीतीकच्छपीत्यादि तत्पुरुषस्यांगुलेः संख्याव्यया
देः संख्याव्ययादेरंगुल्यंतस्य तत्पुरुषस्य समासांतोऽच् स्यात् द्वे अंगुली प्रमाणमस्य
द्व्यंगुलं निर्गतमंगुलीभ्यो निरंगुलं अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः एभ्यो
रा० ९ रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः रात्राह्नाहाः पुंसि एतदंतौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्येव अ
हश्च रात्रिश्च अहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः संख्यापूर्वं
रात्रं क्लीबं द्विरात्रं अतिरात्रं राजाहस्सखिभ्यष्टच् एतदंतात्तत्पुरुषाट्टच् परमरा

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य
पादस्य लोपः २

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः। द्विमूर्धः त्रिमूर्धः। अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः। अप् स्यात्। अन्तर्लोमः बहिर्लोमः। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। अहस्त्यादिभ्यः किं हस्तिपादः कुशूलपादः संख्यासुपूर्वस्य। कादस्य लोपः स्यात्। द्विपात्। सुपात्। उद्विभ्यां काकुदस्य लोपः स्यात्। उत्काकुत् विकाकुत्। पूर्णाद्विभाषा। पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः। सुहृन्मित्रं दुर्हृदमित्रः। उरःप्रभृतिभ्यः कप्। व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः। शेषाद्विभाषा। अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहेः कब्वा। महायशस्कः महायशाः। इति बहुव्रीहिः। चार्थे द्वन्द्वः। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः। समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः। तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परं निरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः। बटो भिक्षामट गां चानयेति अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेनान्वयः

१९

7

अनुक्तसमासे संज्ञायां हलंताददंताच्च सप्तम्या अलुक् त्वचिसारः कंठेकालः अत
एवत्रपकाद्युधिष्ठिरतपटो बहुव्रीहिः प्राप्तमुदकं यं ग्रामं सोदकोग्रामः ऊढरथोनड्वा
न् उपहृतपशूरुद्रः उद्धृतौदना स्थाली पीतांबरो हरिः वीरपुरुषको ग्रामः प्रादिभ्योधा
तुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपश्च प्रपतितः पर्णः प्रपर्णः नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा
चोत्तरपदलोपः अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् स
मानाधिकरणे स्त्रियां न तु पूरण्यां प्रियादिषु परतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः चित्रगुः रूप
वद्भार्यः अनूङ् किं वामोरूभार्यः अप् पूरणीप्रमाण्योः पूरणार्थप्रत्ययांतं यत्स्त्री
लिंगं तदंतात्प्रमाण्यंताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् कल्याणी पंचमी यासां रात्रीणां ताः कल्या
णीप्रियः इत्यादि बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् स्वांगवाचि सक्थ्यक्ष्यंताद्बहु
व्रीहेः षच् दीर्घसक्थः जलजे इव अक्षिणी यस्याः सा जलजाक्षी स्वांगात्किं दीर्घस

...पर्यन्त द्वीपं अन्तरीपं प्रतीपं समीपं अवर्णान्ताद्वेपं प्राप्य ऊदनोर्दे
शे अनूपो देशः राजधुरं अर्धर्चं अक्षधूः दृढधूरत्तेः सखिपथः रम्यपथो देशः
अन्तर्लोमदर्शनात् अवतुः पर्यादस्तोग्व स्वपः गवां पतीव गवाक्षः उपसर्गा
दध्वनः प्रगतोध्वानं प्राध्वोरथः नञ्पूजनात् पूजनार्थोत्तरेभ्यः समासान्तान
स्युः सुराजा अतिराजा स्वतिध्यापे वेनेह परमराजः अपपथो विभाषानञ्स्ववस्य
प्यो वा समासान्तः अपपथं अपंथाः इति समासान्ताः समस्यन्ते प्रथमाद्वा
इदं पदत्रयमधिक्रियते प्रागिद्दिशः इति यावत् प्रादीव्यतोमा तेनदीव्यतीत्यतः
प्रागण्वधिक्रियते अश्वपत्यादिभ्यश्च एभ्यो अण्स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु
अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतं गाणपतं दितिस्वदित्यादित्यपत्युत्तरपदात् २९
ण्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दितेरपत्यादिदैत्यः अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः

अनयोरसमर्थ्यात्समासो न भवति हरेः शिवि धीति सिद्धिः तानाम् अन्वय इत्येतद्योगः
संज्ञा परिभाषा विधिरिति समाहारः समाहारः राजदन्तादिषु परं ए ३ प्रयोगार्थं परस्मा
त् दन्तानां राजा राजदन्तः धर्मादिषु नियमः अर्थधर्मौ धर्मार्थौ विस्तादौ द्वन्द्वे
सं संज्ञ पूर्वस्मात् हरिहरौ अजापदन्तं ईशकृष्णौ अल्पाच्तरं शिवकेशवौ द्वन्द्व
समासे तत्पूर्वे संज्ञानां ए ६ एकवत्प्राणिपदं मार्दङ्गिकपाणविकं पिकाश्वा
रोहं सर्वो विभाषा विभाषैकवद्भवति द्वन्द्वे पहां तत्समाहारे वर्णा द्वन्द्व
तद्धितार्हे समासे समाहारे वाकृत्वं तत्त्वं ये हमीह पदं वाकृति पंद्वन्द्वे पान
हंसमाहारे किं द्वन्द्वं हरिहरौ इतिद्वन्द्वः मृकृष्णपक्षः पद्मानां नेत्रे गाग्रेत
समासस्य अप्रत्ययो तावयवः अव्ययद्वन्द्वे तस्य न क्षर्वः अन्तवद्
तद्वद्तत्र्पव तद अन्तवत्समावल्लकेतंविशुः विमलापंसरः दान्तरू